

Bijbelcafé

Liudger (742-809) - een vergeten heilige uit de buurt

Henk Michielse

1. Ter inleiding

Sint Liudger in een Bijbels Café? Dat Bijbels zou Liudger wel hebben zien zitten – hij was zeer Schriftuurlijk ingesteld - maar als ascetische geloofsverkondiger zou hij het café zeker hebben gemeden.

Dat er een heilige Liudger of Ludgerus bestaat, wist ik al in m'n vrome Brabantse jeugd. Mijn Spectrum-missaal vermeldde in het deel *Het feesteigen van de Nederlandse bisdommen* zijn feestdag in de rang 'dubbel' op 26 maart. In 18 regels werden de belangrijkste gegevens uit zijn leven aangegeven, zoals zijn geboorte in Zuilen, zijn opvoeding in Utrecht en zijn bekeringsarbeid onder Friezen en Saksen. Ik moet dat toentertijd wel gelezen hebben – ik was dol op de historische stukjes bij de heiligenfeesten – maar erg veel indruk had deze sint op mij toch niet gemaakt. Pas toen ik in het Gooi was komen wonen, ontdekte ik bij stukken en beetjes zijn werkelijke betekenis.¹ Bijvoorbeeld, dat hij een uitgestrekt landgoed bezat dat van Zuilen tot Muiden reikte; dat hij in Werinon (Nederhorst den Berg) een kerk bouwde die de moederkerk werd van Muiden, Naarden, Loenen en Weesp; dat hij de stichter was van de abdij Werden in Duitsland en dat Muiden en Naarden rond 900 voor het eerst genoemd werden in de bezittingenlijst van die abdij. Liudger was zowel een figuur van internationale betekenis, als de centrale persoon voor de vroege geschiedenis van het Gooi en de Vechtstreek

Desniettemin blijft Liudger in onze regio een *vergeten heilige*, in tegenstelling tot Duitsland waar nog steeds heel veel over hem gepubliceerd wordt. Het enige beeld dat we van hem hadden stond eerst voor de Ludgerus-kweekschool in Hilversum en later achter de katholieke kapel in Muiderberg, maar het is in 2017 verplaatst naar in de Achterhoek, waar ze onze heilige trouwens nog wel op waarde weten te schatten.

2. Historische bronnen

Er is een miniatuur van Liudger uit de 9^e eeuw waar hij als kind aan het spelen is met zelfgemaakte boeken. In deze miniatuur komt mooi de overgang tot uitdrukking van de Germaanse cultuur van het gesproken woord, naar de christelijke cultuur van het geschreven woord, i.h.b. de Heilige Schrift. Zo hebben we voor het leven van Liudger een paar heel belangrijke bronnen. Vrij kort na het overlijden van onze heilige in 809 werd het *Vita Sancti Liudgeri* geschreven, de levensbeschrijving van de heilige, kort daarna gevolgd door 2 andere *Vitae*. Liudger zelf schreef een *Vita* van zijn leermeester op de kloosterschool in Utrecht, Gregorius, abt van het Sint Maartensklooster.²

¹ Met dank aan Els van Damme (emeritus hoogleraar Vrije Universiteit), die mijn belangstelling voor Liudger wekte; zie de literatuurlijst.

² De beide *Vitae*, van Liudger en van abt Gregorius, zijn recent in het Nederlands vertaald. De *Vita Sancti Liudgeri* in: Dirk Otten, *Ludger. Woorden en daden*, Kampen 2017 en de *Vita Sancti Gregorii*,

De eerste *Vita Sancti Liudgeri* werd rond 840 geschreven door zijn achterneef en opvolger als abt van Werden, bisschop Altfried. Altfried gaat allereerst uitvoerig in op het *voorgeslacht* van Liudger (en dat van hem zelf) – de reden waarom deze bron ook zo essentieel is voor de vroege geschiedenis van ons gebied. Het gaat hier om een heel betrouwbare bron. Altfried schrijft zelf: '*Ik ben niet in staat volledig de voorbeeldige daden van de heilige Liudger te beschrijven, omdat ik ze niet met eigen ogen heb gezien. Ik ken ze slechts van horen zeggen, uit de getuigenis van mensen die hem als kind hebben gekend en die door hem zijn opgevoed, te weten zijn broer bisschop Hildegrimus en zijn neef bisschop Gerfridus, en verder zijn zus, de godgewijde vrouw Heriburga, en van zijn eerwaarde priesters Alubertus, Atingus en Thiatbardus.*' Oral History dus. Altfried plaatst Liudger verder vooral in wat Duitse historici de '*Utrechtse School*' hebben genoemd, de heel speciale *spiritualiteit* die sinds de heilige Willibrord in het Utrechtse Missiecentrum heerste. Ik kom op deze *spiritualiteit* nog uitvoerig terug.

In de *Vita II* en *III*, die nog gedeeltelijk steunen op *Vita I* en die zijn geschreven in de abdij van Werden, wordt Liudger niet als missionaris maar als stichter van kloosters en als bisschop geschilderd, wat hij ook was en in *Vita III* (vóór 885) vooral zijn verhouding tot het Benedictijner monnikenwezen, al is Liudger zelf nooit monnik geweest. Hij was wel abt van zijn familieklooster Werden. In *Vita II* en *III* worden ook veel meer legendarische wonderdaden van Liudger beschreven. De abdij van Werden wilde graag met hun wonderdadige heilige pelgrims trekken. Vanwege zijn *Vita Sancti Gregorii* wordt Liudger tegenwoordig de *eerste Nederlandse schrijver* genoemd.³ Na Willibrord en Bonifatius werd Gregorius (755-774), leerling en volgeling van Bonifatius, leider van de Utrechtse missiepost. Veel meer dan Willibrord, Bonifatius en Liudger heeft deze Gregorius de missie onder de Friezen gerealiseerd. In het *Vita* schrijft Liudger met grote eerbied en genegenheid over zijn leermeester, terwijl daarnaast ook Bonifatius uitvoerig ter sprake komt. Juist in dit *Vita* komt Liudgers eigen spiritualiteit sterk in naar voren. Zoals gezegd, daarover straks meer.

3. Wie was Liudger

Wat weten we zoal van Liudger? Liudger stamde uit een Fries aristocratisch geslacht dat uitgebreide bezittingen had in de Vechtstreek en wat nu het Gooi heet. Hij is niet heilig verklaard door de kerk, want dat gebeurde toen nog niet, maar werd als heilige vereerd door zijn omgeving en het nageslacht. In mijn katholieke jeugd werden heiligen op vrome plaatjes als zoetige, een beetje weeë personen voorgesteld. Maar mannen als Willibrord, Bonifatius en Liudger waren allesbehalve zoetige figuren. Het waren krachtige persoonlijkheden, die in enorm moeilijke omstandigheden groot werk verrichtten: verre reizen maken, het bekeren van zogeheten 'heidense' volkeren en het stichten van abdijen en kerken.

Om de geschiedenis van Liudger en zijn voorouders te begrijpen moeten we de historische context er bij betrekken: het steeds verder naar het Noorden oprukken van het Frankische Rijk, met name onder Karel Martel, koning Pepijn III en Karel de

in: Dirk Otten, *Hoe God verscheen in Friesland*, Deventer 2014. Otten gebruikt (tot mijn spijt) niet Liudgers eigen naam, maar het in Oost-Nederland gebruikelijke *Ludger*.

³ Marco Mostert, *In de marge van de beschaving. De Geschiedenis van Nederland 0-1000*, Amsterdam 2009.

Grote en de komst van Willibrord als bisschop in Utrecht. De voorouders van Liudger hadden zich al vroeg tot het christendom bekeerd. In de strijd tussen de Friese koning Radbod en de katholieke Frankische hofmeiers schaarde Liudgers grootvader *Atto* of *Wursing* zich aan de zijde van de laatsten. Na de nederlaag van Radbod in 718 schonk Karel Martel Wursing goederen en ambten. Zo werd hij graaf van *Niftarlake*, de Frankische gouw die de Vechtstreek en Naerdincklant, het latere Gooi, omvatte. In deze periode was *Willibrord* bisschop in Utrecht (695-739), gevolgd door *Bonifatius* en Gregorius. Liudger heeft Bonifatius op diens oude dag nog ontmoet. In zijn *Vita* van Gregorius schrijft hij over Bonifatius onder meer: '*Ik heb hem met eigen ogen gezien als een oude, zwakke grijsaard met zilverwit haar, vol deugden en verdiensten*' en hij prijst hem als '*de Morgenster van het Rijk der Franken*' en als '*de zon die straalt op volle kracht*'.

Liudger was de zoon van Wursings tweede zoon Thiadgrim en Liafburg. Liafburg was een dochter van Nothrad en Adelburga, eveneens Friese edelen uit onze streken, die de kant van de katholieke Franken hadden gekozen. Adelburga geldt als één van de eerste sponsors van de kerstening in de Noordelijke Nederlanden. Haar naam komen we tegen in de geheimzinnige inscriptie op de stijl van het Noorderportaal van de Willibrordkerk in Nederhorst den Berg. Er staat (in het Latijn): '*Wie zich in deze zaal begeeft, bidde voor de zaligheid van Atelburga (...)*'.

Thiadgrim en Liafburg hadden 2 zoons en enkele dochters. Liudger en zijn broer Hildegim zijn beide bisschop geworden en één van zijn zussen, Heriburga, was non en heeft in Werinon (Nederhorst den Berg) gewerkt. Later was zij abdis van een klooster in Westfalen. De andere dochters en kleindochters werden *moeders van bisschoppen*. Het geslacht waar Liudger toebehoorde, de *Liudgeriden*, is daarom wel omschreven als '*een bisschopsgeslacht in de vrouwelijke lijn*'. Na Liudger's dood werd zijn broer Hildegimus die bisschop was van Chalons sur Marne tevens abt van Werden en zijn neef Gerfried bisschop van Münster, terwijl tenslotte zijn achterneef Altfried zowel abt van Werden als bisschop van Münster werd. Daarna was het gedaan met abdij en kerk als familiebezit.

Waar kwam Liudger precies vandaan? De *Vita Sancti Liudgeri* van Altfried noemt als geboorteplaats *Suabsna iuxta Trajectum* (Suabsna bij Utrecht). In een bezittingenlijst van de abdij Werden van rond 900 wordt gesproken over *Suecson ubi natus est sanctus Liudgerus* (Suecson waar Sint Liudger is geboren) - *Suecson, Suecen, Zwesen, Suylen-en- Suecinghe, Zuilen-en-Zweezereng, Zuilen* (in 1954 verdeeld tussen Utrecht en Maarssen). Als twaalfjarige knaap werd Liudger door zijn ouders naar de Utrechtse Domschool gebracht die onder leiding stond van abt Gregorius. In het leven van Liudger valt mij op, hoe klein de wereld in die tijd eigenlijk was voor aristocratische en kerkelijke lieden, of anders gezegd hoe internationaal. Liudger ging net als veel hedendaagse studenten in het buitenland studeren, al was dat toen wel een heel wat moeizamer onderneming dan tegenwoordig. Toen hij in Utrecht was uitgeleerd, ging Liudger naar de beroemde kathedraalschool van York waar Alcuin, de latere raadgever van Karel de Grote, zijn leermeester werd. Hij bleef hier één jaar, keerde vervolgens naar Utrecht terug en ging tenslotte korte tijd later nog weer voor drieëneenhalf jaar naar Alcuin, bij wie hij zich '*bekwaamde in de heilswetenschappen*' (Altfried). Door heel zijn opleiding en interesse behoorde Liudger tot de meest geleerde mannen van zijn tijd. Toen hij later als missionaris in Friesland ging werken, trad hij ook drie maanden per jaar op als leider van de toentertijd eveneens zeer befaamde Utrechter Domschool.

4. Missionaris onder Friezen en Saksen

Toen Liudger rond 775 York definitief had verlaten, werd hij eerst naar Deventer gestuurd om de door de Saksen verwoeste kerk te herstellen en het lichaam van de missionaris Lebuinius op te sporen. In 777 werd Liudger priester gewijd en ging hij in het Friese Oostergo werken, '*waar de heilige Bonifatius de martelaarskroon had ontvangen*' (Altfried), tot hij daar rond 784 verdreven werd door de strijd van de Saksen onder Widukind tegen Karel de Grote. Samen met zijn jongere broer Hildegrim ging hij vervolgens op pelgrimstocht naar Rome en naar het beroemde Benediktijner klooster *Montecasino*, waar ze tweeënehalf jaar bleven en waar Liudger vertrouwd raakte met Benedictus' kloosterwezen.

Het leven van Liudger speelde zich voor een groot deel af ten tijde van Karel de Grote. Toen Liudger zo'n 25/26 jaar oud was werd Karel koning van de Franken. Decennia lang streefde Karel er naar om de naburige Saksers aan zich te onderwerpen, niet alleen door hardhandige veldtochten, maar ook door hen te dwingen zich te bekeren tot het christelijk geloof. En in deze politiek werd Liudger ingeschakeld, waarvoor hij door Karel met goederen werd begiftigd. Zo schonk Karel hem een klooster in Brabant, zoals ook op een miniatuur in zijn Vita wordt uitgebeeld: *Sit Tua Lothusa*, Lothusa is voortaan van jou. Liudger zelf zag niets in geweld, maar wilde door overtuiging bekeren. In de *Vita van Gregorius*' schreef hij: '*de pijn van het woord des Heren heeft niet alleen de uitwendige, lichamelijke oren geraakt, maar ook de inwendige oren van het hart waarachtig doorboord en verlicht.*' Wellicht kende Liudger de uitspraak van Gregorius de Grote, dat afgodentempels niet verwoest moesten worden maar overgebracht '*van de cultus der demonen tot het onderhouden van de ware God*'.

Karel de Grote riep Liudger rond 787 uit Italië terug en stuurde hem eerst naar Groningen en vervolgens naar *Westfalen* om de onderworpen Saksen te bekeren tot het ware geloof. In de Groninger Ommelanden heeft Liudger vermoedelijk kerken gebouwd in onder meer Warfum, Usquert, Holwierde en Ludgerkerk. Voor zijn missioneringswerk onder de Saksen koos Liudger *Mimigernaford*, het latere Münster, als standplaats. Hij bouwde daar een kerk en een klooster. In 805 liet Liudger zich tenslotte tot bisschop wijden om in het voorjaar van 809 in de nacht van de 25e op de 26e maart in een geur van heiligheid te overlijden in Billerbeck. Hij werd begraven *bij* zijn geliefde abdij van Werden, niet in de abdijskerk omdat Liudger tegen het begraven in kerkgebouwen was. Daar wordt hij nog steeds uitbundig vereerd, onder meer met een grote processie op de eerste zondag van september.

Aan het Utrechtse missiecentrum en – naar men tegenwoordig vermoed – aan Liudger zelf hebben we een van de vroegste oud-Nederlandse teksten te danken; deze kwam al even ter sprake in de lezing over Willibrord en Bonifatius. Het document is geschreven in de *continentale Angelsaksische minuskel* - het schrift dat missionarissen als Willibrord en Bonifatius gebruikten - en berust tegenwoordig in de Vaticaanse archieven. De tekst is in het scriptorium van Mainz gekopieerd, maar de grondkleur van de taal is Oudnederlands en daarom nemen taalkundigen tegenwoordig aan, dat het in Utrecht is geschreven en, zoals gezegd, vermoedelijk door Liudger. Liudger zal er in elk geval gebruik van gemaakt hebben. Het gaat om een dialoog die aan de doop van 'heidenen' vooraf ging. De doop zelf was in het Latijn, maar de voorafgaande geloofsbelijdenis in de eigen taal; de tekst luidt:

Forsachstu diabolae? (verzaak je aan de duivel).

Ec forsacho diabolae.

Ende alium diaboles wercum?

End ec forsacho allum diaboles wercum and wordum. Thunaer ende Wodan ende Saxnote ende allum them umholdum the hira genotas sint.

(ik verzaak aan alle werken en woorden van de duivel, aan Donar en Wodan en Saxnoot en al hun trawanten).

Gelobistu in Got alamechtigan fadaer?

Ec gelobo in Got alamechtigan fadaer.

Gelobistu in Crist, Gotes suno? – Ec

gelobo in Crist, Gotes suno.

Gelobistu in halogan gast?

Ec gelobo in halogan gast

(ik geloof in God de almachtige vader. Ik geloof in Christus, Gods zoon. Ik geloof in de Heilige Geest).

In het handschrift volgt dan nog de *Indiculus superstitionum en paginiarum*, de lijst met heidense praktijken, die de missionarissen met wortel en tak moesten uitroeien en ook daarin komen enkele Oudnederlandse woorden voor. Van deze tekst neemt men eveneens aan dat deze uit Utrecht stamt en wellicht van Liudger afkomstig is.

5. De spiritualiteit van Liudger

Om de spiritualiteit van Liudger te kunnen begrijpen is het noodzakelijk om de 2 grote spirituele tradities te beschouwen, die in het begin van onze kerstening een grote rol hebben gespeeld: de Ierse geloofstraditie, die nog sterk voortleefde in Sint Willibrord en de Romeinse traditie, die door Bonifatius wordt vertegenwoordigd. Liudger is door beide tradities gevormd en wordt als de synthese van beide gezien.⁴

Eerst de Ierse traditie. Hét kenmerk van de Ierse traditie is het *peregrinare pro Christo*, om Christus' wil huis en haard verlaten en naar vreemde landen trekken. Met beriep zich hierbij op Bijbelpassages als *Genesis 12, 1-3: Jahwe zei tot Abram: 'Trek weg uit uw land, uw stam en uw familie'*; en op *Mattheus 19,29: 'En ieder die zijn huis, broers of zusters, vader of moeder, kinderen of akkers heeft prijsgegeven om mijn naam zal het honderdvoudig terugkrijgen'*. De Iers-Keltische Kerk had tevens een sterk kloosterlijke inslag. Abdijen waren niet ondergeschikt aan bisdommen, maar andersom. Zo trok Willibrords hart meer naar zijn klooster Echternach, dan naar zijn bisschopsstad Utrecht. Daarbij was er een *spirituele ascetisch-mystieke visie* op het ambt van kerkleiders: *'Het bestuurlijke en organisatorische element was ondergeschikt aan persoonlijke heiligheid en inspiratie'*, aldus de benedictijn dr. August van Berkum. Bisschoppen in deze traditie waren niet gericht op de kerk als organisatie, maar op persoonlijke vroomheid, ascese, opoffering en sterk evangelisch gericht.

Hiertegenover stond het Romeinse bisschopstype. De Romeinse Kerk was zeer sterk beïnvloed door de Romeinse bestuurscultuur. Bisschopszetels werden gevestigd in Romeinse bestuurscentra. Heel wat bisschoppen in Italië, Gallië en

⁴ Zie voor het thema van Liudgers spiritualiteit Dr. August van Berkum o.s.b., 'Van het charismatische naar het ambtelijke bisschopstype', in: Kl. Sierksma (red.), *Liudger* (zie de literatuurlijst). Voor het belang van de 'Utrechtse School' steun ik vooral op Duitse publicaties, o.a. het artikel van Eberhard Kaus, *Zu den Liudger-Viten des 9 Jahrhunderts* (1992).

Spanje waren afkomstig uit oude Romeinse bestuurdersfamilies. Zo waren bisschoppen allereerst bestuurders, sterk gericht op de organisatie en leiding van het bisdom. Abdijen waren ondergeschikt aan de bisdommen.

Uit alles wat ik over Liudger heb gelezen, met name grondige Duitse studies, heb ik opgemaakt, dat hij nog heel sterk naar de traditie van Willibrord en Gregorius neigde, naar wat zij noemen: *'De Utrechtse School'* en *'De heldentijd van de missie'*. Bij alle respect dat hij voor Bonifatius voelde, richtte hij zich toch veel minder op het Romeinse model. Het is tekenend voor de latere bisschop van Mimigernaford, dat hij in de *Vita van Gregorius* wel in den breedte uitweidt over de omzwervingen en ontberingen van Gregorius en Bonifatius, maar belangrijke gegevens over Bonifatius' activiteiten op het gebied van kerkorganisatie niet geprofileerd weergeeft. *'Zijn aandacht gaat minder uit naar de hiërarchische opbouw van de kerk dan naar de geestelijke opbouw van haar dienaren'*. Liudger refereert zelf ook graag aan de *Handelingen van de Apostelen*. Zo benadrukt hij onder verwijzing naar *Handelingen 20,34*, dat Gregorius en Bonifatius met handenarbeid voorzagen in hun eigen behoeften en die van hun gezellen.

Voor mensen als abt Gregorius en Liudger was het bisschopsambt niet vanzelfsprekend - ze hielden het af omdat ze zich zelf niet heilig genoeg vonden. Heiligheid en bisschopsambt hoorden in hun ogen bij elkaar. Gregorius heeft altijd het bisschopsambt ontweken en Liudger heeft zich pas aan het eind van zijn leven op aandringen van Karel de Grote tot bisschop laten wijden, nadat hij een eerder verzoek van Bonifatius om aartsbisschop van Trier te worden had afgewezen. Altfried schrijft over het missiewerk van Liudger in Saksenland: *'Hij verlangde dus met het begonnen werk der verkondiging van het Evangelie vele stammen te hulp te komen, maar in zijn nederigheid wilde hij de bisschoppelijke waardigheid ontwijken. Daarom vroeg hij vaak aan zijn leerlingen of niet iemand van hen het bisschopsambt wilde ontvangen'*.

6. Liudger en het Gooi en de Vechtstreek

Uit mijn beschrijving van de belangrijkste bronnen over Liudger en zijn korte levensbeschrijving is al het een en ander gebleken betreffende zijn betekenis en die van zijn familie voor de vroege geschiedenis van ons gebied. Op twee elementen wil ik nog wat nader ingaan: ten eerste over onze vroeg geschiedenis in het algemeen en vervolgens in het bijzonder zijn betekenis voor de kerstening van ons gebied.

Er is nog een belangrijke bron betreffende de betekenis van Liudger, die ik alleen maar terloops heb genoemd: de *Bezittingenlijst* van Liudgers abdij van Werden uit het eind van de 9^e eeuw. Deze bron is heel bijzonder. Zoals gebruikelijk is de lijst in het Latijn geschreven, maar als de monnik-schrijver de schenkingen van de Liudgeriden opsomt, gaat hij ineens over op Liudgers moedertaal en die van zijn familieleden; de schrijver kwam dus ongetwijfeld uit onze streken. Over de kerk van Naarden staat er: *An Naruthi thiu kirica endi kiricland fan Almeri to tafelbergen* (in Naruthi de kerk en het kerkeland van het Almere tot de Tafelbergen). Over Muiden: *An Amuthon thiu kirica endi kiricland*. En over Nederhorst den Berg: *An Werinon thiu kirica endi al that gilendi* (in Werinon de kerk en het hele gebied). En als het dan verder over de geboorteplaats van Liudger gaat, komt er ineens weer Latijn – vast uit eerbied voor de heilige – *Suecsnon ubi natus est sanctus Liudgerus* (Suecsnon waar St. Liudger is geboren). Naruthi was, aldus prof. Blok, aanvankelijk overigens niet de

naam van de plaats Naarden, maar duidde het hele gebied aan, de grote landparochie Naruthi of Naerdincklant. Op den duur verengde de naam zich tot de plaats waar de kerk stond.

Tot slot: De kerstening van Gooi en Vechtstreek. Ik ga kort in op de betekenis voor onze regio van Willibrord, Bonifatius en Liudger, voor zover we daar dank zij de Liudger-bronnen wat van weten. Willibrord komt voor in Altfrieds *Vita Sancti Liudgeri*. Hij schrijft over Liudgers grootmoeder Adelberga: '*Deze Adelberga had vroeger haar beide lijflijke broers, Willibracht en Thiadbracht, aan de hierboven genoemde heilige bisschop Willibrord toevertrouwd om hen door hem in de dienst van God te laten opvoeden*'. Willibrord kende dus de belangrijkste personen uit onze streken en wilde er priesters opleiden. We mogen daarom toch wel concluderen, dat hij hier geweest is en er ook wel gewerkt heeft. Van Bonifatius weten we zeker, dat hij rond 720 in de Vechtstreek bekeringswerk deed. Liudger schrijft in zijn *Vita van Gregorius*, dat Bonifatius onder meer in Attingahem werkzaam was en er zijn eerste leerling kreeg, Gimbercht. Attingahem was het verblijf van Atto of te wel Wursing, Liudgers grootvader, dat tegenwoordig wordt geïdentificeerd met Breukelen. In Attingahem, op een plaats waar zich eerder een *fanum*, een heidense rituele plaats had bevonden, werd de eerste kerk in onze streken gebouwd, gewijd aan Sint Pieter.

En dan Liudger zelf. Altfried schrijft over Liudger: '*dat de heilige Liudger zich op een bepaald moment aan de zee kust bevond in een plaats die Werthina (= Werinon) wordt genoemd en daar uit zijn vaderlijk erfdeel een kerk had gesticht*'. Zolang hij in Utrecht verbleef, onder meer als leider van de Domschool, zal hij toch zeker wel aan het zieleheil van de onderhorigen op de familiegoederen en ook die van zijn andere streekgenoten hebben gedacht, zoals ook zijn zus Heriburga deed. Hij heeft, toen hij terug kwam uit Montecasino, nog even overwogen om op zijn voorouderlijk erfgoed in Werinon een klooster te stichten, maar op aanraden van zijn zuster Heriburga zag hij daar van af, volgens het *Vita Sancti Liudgeri* van Altfried omdat hij in een droom was gewaarschuwd voor de verwoesting door de Noormannen. Liudger zei tegen zijn zus: '*Door de Noormannen zullen grote rampen, vreselijke oorlogen en verschrikkelijke verwoestingen over ons komen, zodat deze vriendelijke kuststreek vanwege de zonden nagenoeg onbewoonbaar zal worden*.' En bij deze zondigheid van de Gooiers wil ik het gaarne laten.

Enige literatuur

- Arnold Angenendt, *Liudger – Missionar, Abt, Bischof im frühen Mittelalter*, Münster 2005.
- Els N.G. van Damme, 'De Willibrordkerk in Nederhorst den Berg – Nieuw licht op de vroegste geschiedenis', in: *Tussen Vecht en Eem* 2008/1, p. 11-20.
- Els N.G. van Damme, 'Liudger – 1200 jaar geleden gestorven. Twee herinneringsplaatsen in onze regio', in: *Tussen Vecht en Eem* 2010/1.
- Henk Michielse, 'Van de cultus der demonen tot het onderhouden van de ware God. Kerkstichtingen en godsdienstig leven achtste-zestiende eeuw', in: Henk Michielse, Jan Out, Gerrit Schutte (red.), *Geuzen en papen. Katholiek en protestant tussen Vecht en Eem ca. 1550-1800*, Hilversum 2013.
- Henk Michielse, 'Liudger Thiadgrimszoon – Geloofsverkondiger en vroegste geschiedschrijver (742-809)', in: Henk Michielse en Jan Out (red.), *Van Andriessen tot Van Zutphen. Honderd erflaters tussen Vecht en Eem*, Nijkerk 2015.

- Kl. Sierksma, *Liudger 742-809. De confrontatie tussen heidendom en christendom in de Lage Landen*, Muiderberg 1984.